

*Hunyadkürti Soma*AZ ÖNGYARMATOSÍTÁS FOGALMA
ÉS A MAGYAR NÉPI MOZGALOM IDENTITÁSKERESÉSE*Előzetes megjegyzések*

„Ignotus Pál még 1945-ben sem értette, hogy vajon miért fogja a szocialista Darvas József Kovács Imre kezét, Kovács Illyés Gyuláét, Illyés Németh Lászlóét, Németh Kodolányi Jánosét, Kodolányi Erdélyi Józsefét és Matolcsy Mátyásét és így tovább” – írja Gyurgyák János.¹ A népi gondolatok és gondolkodók ezen sokrétűségének megértéséhez el kell különítenünk két irányzatot a népi mozgalmon belül: a *politikai népiséget* és – saját definícióm szerint – az *identitásnépiséget*. Az előbbi érdeklődési körébe tartoznak a falukutatás, a parasztpolgárság, kert-Magyarország, a népképviselő és önkormányzatiság, illetve a közép-európai népek együttműködésének kérdései, míg az utóbbiak a magyarság jelenségét és jelentőségét, továbbá a népiség mibenlétét vizsgálják. A két gondolati ív között természetesen jelentős kapcsolat mutatkozik, ám a következőkben az identitásnépiség néhány kiemelkedő képviselőjének bemutatására szorítkozom.

Meggyőződésem ugyanis, hogy a népiek magyarságszemléletéhez vezető út a népi identitás meghatározásán keresztül vezet. A népiség lényegének megragadásához a népi mozgalom legfontosabb előfutárát, Szabó Dezsőt; a legnagyobb formátumú – s talán éppen ezért a legnagyobb ismertségre szert tett – népi gondolkodót, Németh Lászlót; továbbá az elmúlt évszázad kiemelkedő jogtudósát és politikai gondolkodóját, Bibó Istvánt hívom segítségül. Annak érdekében, hogy a múlt század első felében népszerű, ám meglehetősen kétes eredményekre vezető nemzetkarakterológiai-irodalom nézőpontjait elkerüljem, a népiek által feltett a „mi a magyar?” és a „mi a paraszt?” (Veres Péter után: mit ér az ember, ha magyar, mit ér az ember, ha paraszt?) kérdéseket szélesebb horizonton, az öngyarmatosítás kultúratudományi tézisének fényében mutatom be.

Az öngyarmatosítás fogalma

Alexandar Kiossev bolgár irodalomtudós, művelődéstörténész *Megjegyzések az öngyarmatosító kultúrákról* című munkájában Konsztantin Fokinovnak, az első bolgár folyóirat (Ljuboszlovje) alapítójának 1842-es kiáltványát idézi, amelyben a szerző így kiált fel: „Hol vannak a napilapjaik és folyóirataik, vagy a heti- és havilapok? Hol vannak a művészeti magazinjaik, a retorikájuk, matematikájuk, logikájuk, fizikájuk, filozófiájuk, stb., stb., ami jobban kell, mint egy falat kenyér? Hol a történelmük, részletesen megírva és széles

¹ GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Osiris, Budapest, 2007, 396.

körben elterjedve a nép körében, mint más nemzeteknél, és ami segítene nekünk abban, hogy odaállhassunk mások mellé, és tudatosítsuk bennük azt a tényt, hogy nekünk is van annyi szavunk, mint Isten többi teremtményének?” Kiossev értelmezésében ez a kiáltvány nem pusztán bizonyos tudományterületek vagy bizonyos társadalmi struktúrák jelenlétét kéri számon a bolgár népen, hanem egy teljes civilizációs modellt. Ahogy ő fogalmaz: „Az igazi kérdés e mögött a felsorolás mögött a következő: Hol van Bulgáriában... minden? Hol van a teljes, komplett, az európai modellnek megfelelően kiépült bolgár kultúra?”²

A bolgár nemzeti kultúra és nemzeti öntudat szellemi középpontjában Kiossev „totális hiányt” vél felfedezni. A szerző itt az öngyarmatosítás hatásmechanizmusairól értekezve élesen elválasztja a folyamatot a külső, erőszakos politikai és gazdasági kényszerektől. Sőt kiemeli, hogy ezen kultúrák gazdasági félperiféria-jellege nem nyújt kielégítő magyarázatot a totális hiány érzetének kialakulására („ez a magyarázat mindig előfeltételezi azt, amit meg akar magyarázni”). Egy – a centrum, Nyugat-Európa szempontjából – periférikus területen a periféria kultúrájával szemben pozitív példaként és követendő mintaként jelenik meg a Nyugat, az európai centrum kultúrája. Az ezen találkozás következtében kialakuló érték- és eszményhelyettesítést – amely a legtöbb esetben a periféria teljes vagy részleges önfeladásával zárul – Kiossev a következőképpen határozza meg: „Az önkolonizáló nemzetek egy tragikus paradoxontól szenvednek – számukra az Idegen az Egyetemes, de ennek az ellenkezője is igaz –, az Egyetemes örökre idegen marad. Ez egy végzetes egybeesés a nagy Másik és az Idegen között, ami az önkolonizáló nemzeteket azzal az érzéssel sújtja, hogy az egyetemes értékek sosem az ő értékeik, hanem a Das ganz Andere – a civilizált világ értékei. A premodern társadalommal szemben az idegenek és külföldiek mássága többé nem a démonival asszociálódik, hanem normatívvá válik.”³ S hogy miért nárcisztikus a Nyugat ideológiája? Kiossev szerint azért, mert a Nyugat számára önmaga jelenti az egyetemességet, a gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális struktúrák transzcendentális csúcspontját. Az öngyarmatosító folyamat elsődleges problémáját és paradox ellentmondását az a szellemi és fizikai eseménysor teremti meg, amely a centrum és a periféria találkozása során jön létre. Miután a kelet-közép-európai kultúrák és társadalmak szembesültek Nyugat-Európa anyagi (legtöbb esetben gazdasági és sok esetben katonai) fölényével, egyenlőtlen és alávetett helyzetük orvoslását a nyugati centrum szokásainak, intézményrendszerének és társadalomszervezési modelljeinek átvételében vélik felfedezni. A fentebb vázolt identitásképző folyamat tekintetében Kiossev ezt az eljárást nevezi az Idegen és a nagy Másik közötti végzetes egybeesésnek. Azzal, hogy a periféria *per definitionem* a centrumon kívülállónak ismeri el magát, önnön kultúrájának alávetettségét is legitimálja. Ezen felül egy öngyarmatosító kultúra szemében a Nyugat paradox kettősség képében jelenik meg. Egyfelől létezik számára egy fizikai formában megjelenő, empirikusan megközelíthető és gyakran agresszív, hódító szándékkal fellépő Nyugat, másrészt a periféria

² Alexandar KIOSSEV: *Megjegyzések az öngyarmatosító kultúrákról*, ford. Karádi Éva, Magyar Lettre Internationale 37. (2000), 7.

³ *Uo.*, 8.

egy olyan vágyott és transzcendens Nyugatot vizionál (és fogalmaz meg követendő példaként), amely számára az egyetemesség letéteményeseként és ideálisként jelenik meg. Annak érdekében, hogy átfogó leírását adja az öngyarmatosítási folyamat hatásmechanizmusainak, Kiossev egy, az analitikus pszichológiában használt fogalmat, a racionalizációt (az ésszerűsítést, a köznyelvben: önátlatást) vezeti be az öngyarmatosító kultúrákra nézve, s ezen jelenséget hármas tagolással látja el. Vélekedése szerint a nemzeti identitás – a 19. század első felében történő – létrejötte az öngyarmatosító kultúrákban sohasem születésként, hanem mindig újjászületésként jelenik meg. Vörösmarty 1837-ben, a Pesti Magyar Színház (a későbbi Nemzeti Színház) megnyitóján bemutatott *Árpád ébredése* című egyfelvonásos „előjátéka” kiemelkedő eleme a nemzeti újjászületés koncepciójának. Kiossev úgy véli, hogy ezen újjászületési mítosz szerepe egy olyan illúzió létrehozása, mely szerint a modern nemzet élete nem a modern nemzeti identitás – a nacionalizmus – megjelenésével kezdődik, hanem a „távoli, mitologikus múltban veszi kezdetét”.⁴

Az öngyarmatosítási folyamat második racionalizációja Kiossev szerint két, egymástól jól elkülöníthető és egymásnak homlokegyenest ellentmondó szellemi, politikai és kulturális doktrínát hív életre. Az egyiket nyugatosító vagy európaizáló doktrínának nevezi. Ez a doktrína úgy szemléli a történelmi folyamatokat, mintha azok egy futóverseny keretei közt elevenednének meg, amelyben a civilizált nemzetek (tehát a nyugati centrum országai) versenyelőnyt élveznek a perifériával szemben. A szerző állítása szerint a nyugatosító doktrína úgy véli, hogy ez a „civilizációs lemaradás” egyetlen nagy „felvilágosult ugrással” behozható, s az adott kultúra ezzel a Civilizált Világ, a Nagy Nemzetek sorába léphet. Kiossev olvasatában a nyugatosító elképzelés alapvető hibája egyfelől az, hogy egy országot, annak társadalmát, kultúráját és művészetét egyfajta progressziós „mérta” alapján szemléli, másfelől pedig ez a felvilágosult hevület – akaratlanul is – megteremti a maga ellenpólusát. A nyugatosító magatartás ellenpólusát Kiossev bennszülöttségnek nevezi. Azaz egy olyan elképzelésnek, amely „a Nemzet elveszett »autentikus lényegét« keresi, és sokszor meg is (azaz ki is) találja, azokból az időkből, amikor még nem rontották meg az idegenek, és aztán ezt idealizálja bukolikus formában”.⁵

Az öngyarmatosítás harmadik racionalizációjaként Kiossev egy szemantikai problémát vázol fel, amely az első két racionalizáció átfogó traumájaként is értelmezhető. Szerinte ez a trauma az európai centrum hierarchikus rendjének – fogalmi síkon történő – megfordítási kísérletéből fakad. A bolgár kutató úgy vélekedik, hogy minden nem-traumatizált közösség számára önnön identitása – a „Mi” – minden esetben pozitív fogalmakban jelenik meg, úgy mint Jelenlét, Jó, Szépség, Igazság, Tisztaság, Harmónia, ugyanakkor egy ilyen közösség számára az Idegen, az „Ők” mindig negatív terminusokkal (Hiány, Káosz, Tisztátalanság, Hazugság) karöltve jelentkezik. Az európai periférián elhelyezkedő és ennek következtében önkolonializációra kényszerülő közösségek, amely – Kiossev megfogalmazásában – szembesül a lényeg hiányával, azzal a szemantikai

⁴ *Uo.*, 9.

⁵ *Uo.*, 10.

problémával kell megbirkóznia, amelyben minden ami jó, szép és jelenvaló, az európai centrumhoz tartozik. Azok a fogalmakat és magatartásformákat viszont, amelyek eddig a „Mi”-t jelölték, ezentúl csak „szégyenkezve lehet megélni”. Kiossev szerint „az ilyen kultúrák további fejlődése során azonban, amint teljes szélességében kibontakozik szublimáló és racionalizáló nacionalista ideológiája, akkor bekövetkezik a már említett kísérlet az ellentétek megfordítására – a jelzett tagokat ábrázolják jelületlenként. Tehát a tisztátalan lesz a tiszta, a lényeg hiánya átalakul a »benszülöttség« lényegi, organikus stb. mivoltába vetett hitté”.⁶

Szabó Dezső és a népi identitás megalapozása

„Az öntudatot akarom mozgósítani” – írta 1939-ben Szabó Dezső.⁷ S bár ezzel a felkiáltásával ő egészen konkrétan a magyar református öntudat „csóvás embere” kívánt lenni, ezt az öntudat-mozgósító feladatot akár jóval tágabb keretben is értelmezhetjük. Abban az esetben, ha Szabó Dezsőre a magyarság, a „magyar faj” öntudatának mozgósítójaként tekintünk (ő maga szívesen tetszelgett ebben az – elsősorban intellektuális – szerepben), akkor óhatatlanul fel kell tennünk a kérdést: mit értett Szabó magyarság alatt? Vagy közelebről: hol található azon embercsoport, amelyet ő magyarságnak nevez? Szabó válasza egyértelmű. „Alaptételünk tehát: a magyar paraszt = a magyarság, a magyar faj. Ez matematikailag pontos egyenlet, egyik fele sem több a másiknál. Teljes azonosság.”⁸ Nyilvánvaló, hogy ezt a képletet vizsgálva a népi identitás, a népi gondolat alapkövetelményénél találjuk magunkat.

Szabó Dezső legelsősorban és mindenekfelett irodalmár. A szociografikus megközelítés és a modern, 20. századi társadalomtudomány és művelődéstörténet nézőpontjai a számára idegenek. Még nem népi író. Ami Szabó gondolatvilágában számunkra figyelemreméltó, az a magyar parasztságnak mint a magyarság letéteményesének azonosítása, s az ebből adódó kulturális, történeti, hatalmi és politikai következtetések levonása, valamint ezen következtetések hatása a népi identitás genealógiájára – az öngyarmatosító metafora tükrében.

Imént idézett, *A magyar paraszt* című tanulmányában Szabó a „Bizonyos, hogy a legrésegebb budai sváb jobban tud magyarkodni, mint a legpompásabb magyar paraszt” – kezdetű felütéssel szembeállítja egymással a hazafias öntudat és a faji öntudat fogalmait.⁹ Úgy vélekedik, hogy „a hazafias öntudat történelmileg szerzett tudatos lelki elem”, amellyel szinte kizárólag a középosztály rendelkezik. Ezt az elképzelést megfeleltethetjük a 19. századi nemzetfelfogás – elsődlegesen a polgárságban jelenlévő – kulturális beágyazódásának. Ez a „polgári nacionalizmus” Szabó álláspontja szerint tulajdonképpen az egyénnek valamiféle kollektív alárendelődését jelenti egy (ahogy Ernest Renan fogal-

⁶ *Uo.*

⁷ SZABÓ Dezső: *A magyar református öntudat mozgósítása* = Uő.: *Az egész látóhatár*, I., Püski, Budapest, 1991, 294.

⁸ SZABÓ Dezső: *A magyar paraszt* = Uő.: *Az egész látóhatár*, I., 182.

⁹ Lásd *Uo.*, 183–185.

maz híres, *Mi a nemzet?* című előadásában¹⁰) szellemi konstrukciónak, a hazafias öntudatnak, a polgári-politikai nemzetnek. Szabó ugyanakkor nem tagadja az ilyen jellegű nacionalizmus fontosságát s ezen polgári nacionalizmus „frazeológiáját”. Meggyőződése szerint „a középosztály egy tekintélyes részében több van meg ebből a tudatból mint a pusztá frazeológia. Megvan benne a megvalósító jószándék is.”¹¹ Azt, hogy ezzel a megvalósító szándékkal a polgárság miért válik a „magyarság halálát jelentő érdekszövetségek eszközévé”, Szabó Dezső egyszerűen a középosztály szellemi tájékozatlanságának, „öngyilkos ideológiájának”, valamint – közelebről meg nem nevezett – egyéb külső és belső okoknak tudja be. Különös, ám saját gondolatrendszerén belül koherens fejlemény, hogy Szabó a szellemi és politikai tájékozatlanságot a parasztságra nézve természetes, sőt szerencsés jellegzetességnek ítéli. Ugyanis a parasztság szerinte „faji öntudattal” rendelkezik, amely „primitív megtartó és szerző életösztönökön alapuló primár [!], természetes, ösztönös lelki képlet. Teljesen azonos azzal az ős kollektív önzéssel, amiért a farkas felordít, ha társát leteríti a golyó. Nem egy ideális lelki képlet eredménye ez az ordítás, ez a szerves tiltakozás a hasonló halála ellen. Organikus önzés ez, [...] akaratlan hangja az élni akaró életnek.”¹² Szabó szerint ezen organikus önzés egy, a tudattól nem függő lelkiállapotot eredményez, amelyben az egyén az „összes egyvérű, egypszichéjű, közös eredetű hasonlójával” egyetlen individuumnak, „élő organizmusnak” érzi magát, s így alkot szellemi (és nem utolsósorban fizikai) kollektívát.

Az öngyarmatosító metafora szempontjából relevánsnak tűnik, hogy Szabó Dezső azon megjegyzését idézzük, miszerint a parasztság faji ösztöne „a kultúra bizonyos fokán faji öntudattá fejlődhetik és egy sajátos, gazdag emberi termésnek lehet alapja”.¹³ Bár a szerző nem nyújt koherens kultúrpolitikai programot – mint korábban említettem, ez a hiányosság közéleti státuszából és alkotói-irodalmi szerepfelfogásából fakad –, a fenti iránymutatás kapcsán eljuthatunk a modernizáció egyik klasszikus dilemmájához. Ez így szól: hogyan teremthető meg olyan polgárság, amely nem követi sem a már meglévő középosztály szociokulturális sajátosságait, sem a Nyugat-Európából érkező – a polgárság helyére, szerepére, vagy akár életvitelére vonatkozó – mintákat?

Bár elismerem, hogy Szabó Dezsőnek a magyar parasztság lényéről és természetéről alkotott *általános* képe alapvető hatást gyakorolhatott a későbbi népi gondolkodókra, ezt a (korai) parasztság-olvasatot most nem célozom részletezni és kritika alá vonni. Annál is inkább, mivel Szabó Dezső magyar parasztságának alapvető jellegzetességét már bemutattam. Mint láttuk, ez a jellegzetesség – különböző szociális, mentalitásbeli, gazdasági okok folytán – a parasztság „faji ösztönében” megnyilvánuló politikai tájékozatlanság, nehézkesség, „magyar fatalizmus”. Ez a politikai tájékozatlanság az, amely Szabó olvasatában elválasztja egymástól a polgárságnak a nemzeti romantikában gyökerező hazafias öntudatát a parasztság faji öntudatától. Első ránézésre azt gondolhatnánk, hogy ebben

¹⁰ Ernest RENAN: *Mi a nemzet?*, ford. Réz Pál = *Eszmék a politikában. A nacionalizmus*, szerk. Bretter Zoltán – Deák Ágnes, Tanulmány, Pécs, 1995, 171–187.

¹¹ SZABÓ: *A magyar paraszt*, 184.

¹² *Uo.*

¹³ *Uo.*, 185.

az esetben – tudniillik a parasztság kollektív elzárkózásában a 19. század nagy társadalom- és kultúraátalakító áramlataitól – egyszerűen a „szükségből kovácsolt erény” esetének egy banális megnyilvánulásával van dolgunk. Álláspontom szerint azonban ennél jóval többről van szó. Ennek kifejtése érdekében segítségül kell hívnom az előzőekben kifejtett öngyarmatosító metaforát.

Amint láttuk, Kiossev szerint a modern nacionalizmus a 19. század első felében történő kialakulása – az európai periférián – a nyugati centrum kultúrájával, politikai és társadalmi mintáival szembeni ellenállásként értelmezhető. Ez az ellenállás aztán kitermel egyfajta – az európai romantikától szinte elválaszthatatlan – nemzeti mitológiát, a maga műeposzokban talált eredettörténeteivel, költészetével, (Németh László kifejezésével élve: benczúrgyulás) historista-akadémista festészetével. Szabó Dezső leírásának megfelelően e nemzeti mitológia elsődleges hordozójává, „kulturális felvevőpiacává” a polgárság válik. A kreált nemzeti mitológia a középosztály számára formál „hazafias öntudatot”, itt képez identitást. Miként bemutattam, Kiossev értelmezésében ennek az identitásnak elsődleges funkciója a „nemzet elveszett lényegének” keresése, s ezen lényegnek a történelmi múltban való megtalálása.

Felmerülhet a kérdés, hogy a magyar parasztság jellemzőjének, a „faji öntudatnak” Szabó Dezső általi leírása hogyan viszonyul az öngyarmatosítás reflexéhez a polgárság és a romantika nemzeti-hazafias öntudatával szemben. Meggyőződésem, Szabó Dezsővel egyetértésben, hogy az a jelenség, amit a korábbiakban – igen pontatlanul – „népi nacionalizmusnak” neveztem, artikulációjában és természetrajzában élesen megkülönböztethető a romantika hazafias öntudatától. Ehhez a megkülönböztetéshez azonban segítségül kell hívunk a 20. század jeles történészét, a középkori magyar és európai nemzettudat(ok) kiemelkedő kutatóját, Szűcs Jenőt.

Előljáróban le kell szögezнем azt, amire *A magyar nemzeti tudat kialakulása* című munka szerkesztője, Zimonyi István utószavában (*Szűcs Jenő és a magyar őstörténet*) hívja fel az olvasó figyelmét. Arról a terminológiai csapdáról van szó, amelynek veszélye az, hogy a modern nacionalizmust megelőző nemzeteszmeék leírásakor bármely kutató – a középkori „nacionalizmus” beható ismeretének hiányában –, más fogalmi eszköztára nem lévén, a 19. századi nacionalizmus terminusait vetíti vissza.¹⁴ A népi identitásra – különösen a korai, 1930-as években történő formálódására – nézve létfontosságú, hogy a modern nacionalizmusnak két alapvető típusát különböztessük meg. Az államnemzet eszménye nyelvi, kulturális és állami-politikai kereteknek a késői feudalizmus idején történő összefonódásán alapul, míg a kultúrnemzet koncepciója a nyelvi-kulturális elemek organizmusa szerint értékel. Történelmi távlatban a két nemzeteszmeék közötti különbségtételt az alapozza meg, hogy az államnemzet koncepciójának kialakulásához elengedhetetlen egy – többé-kevésbé – homogén nemzeti államkeret és erős polgári réteg, amely ezt az államnemzeti eszményt politikailag is reprezentálja.¹⁵ Zimonyi megjegyzése szerint a modern magyar nacionalizmus a nemzeteszmeéknek egy olyan altípusát képvisel-

¹⁴ SZÜCS Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*, szerk., utószó Zimonyi István, JATE, Szeged, 1992, 319.

¹⁵ *Uo.*, 320.

li, amely rendelkezik ugyan középkori előzményekkel, ám az önálló magyar államiság 16. századi megszűnése után a fennmaradó rendi struktúra válik a magyar nacionalizmus hordozójává. Ez a nacionalizmus aztán a 19. században a Habsburgokkal szemben önállósodni kívánó magyar kultúrnemzetként, a hazai nemzetiségekkel szemben pedig dominanciára törekvő államnemzetként jelentkezik. Különösen érdekes, hogy Zimonyi szerint ez a kettős nemzeteszmény Trianont követően – amikor létrejön ugyan az önálló államnemzet, azonban a magyarság mint kultúrnemzet egy része a határon kívül reked – kvázi „újratermelődik” a Szent Istvánra hivatkozó, konzervatív nemzetállam (és államnemzet), valamint a kultúrnemzet eszményét megöröklő „mélymagyar” olvasatok formájában.¹⁶

Felvetődhet a kérdés: vajon Szabó Dezsőnek a magyarságra és a magyar parasztságra vonatkozó „egyenlete” – ha legalább távlatilag is – megfeleltethető-e ezen komplex középkori nemzeteszmény valamely pillérének? Nyilvánvalóan nem. Maga Szabó erőteljesen tagadja bármiféle újfeudális elképzelés létjogosultságát. Ez irányú ellenérzéseinek hangot is ad, a nemzeti szuverenitás elvesztésének szempontjából a dualizmust nevezve meg ősbükként. Ahogy 1938-as *Nemzeti állam – Politikai nemzet* című cikkében így fogalmaz: „Magyarország 1867-tel nemzeti Államból politikai Állammá lett. Tehát: ezzel a magyar Nemzet is megszűnt, s egy politikai Nemzet foglalta el a helyét. (Mikor Deákék éppen ezért ha-nincs-ló-jó-a-szamárisozták létre a kiegyezést, hogy továbbra is legyen Magyar nemzeti Állam és Magyar Nemzet!)”¹⁷ Szabó tehát elvet minden olyan struktúrát, amelyben (bár korlátozottan) a nemzeti szuverenitás – akár „kifelé”, Bécs, akár „befele”, a nemzetiségek irányában – valamilyen kimondott-kimondatlan politikai vagy közjogi alkun nyugszik.

Beláthatjuk: nem kerülünk közelebb Szabó Dezső „paraszti öntudatának” gondolati gyökereihez, ha a kérdést a középkori nemzeteszmény felől közelítjük. Szűcs Jenőtől azonban ihletet meríthetünk egy másik elgondoláshoz is. Ő olyan módszert alkalmaz, amelyet – bár érzékletes, de homályos kifejezéssel – „eszmetörténeti archeológiának” nevez. Szűcs felhívja a figyelmünket arra, hogy annak az etnoszociális ihletésű csoporttudatnak a gyökerei, amelyet ő „gentilizmusnak” nevez, a korai középkor germán-keresztény államalakulatainak megszilárdulásánál korábbra vezetnek. Úgy gondolja, hogy „A gentilizmus mint műszó talán nem mondható sikerületlennek, mert nyelvileg is arra a sajátos fogalmi tartalomra utal, amelyet az egykorú források a gens szóval jelöltek. [...] A késő antik és kora középkori fogalomalkotásban e szó olyan barbár népalakulatokra vonatkozik, amelyek csoporttudatában domináns szerepet játszott a közös eredet hite, etnikai értelemben többé-kevésbé egységet alkottak, ugyanakkor politikai értelemben is szervezett alakulatok voltak. E szó származéka, gentilis, egyszerre jelentett valamely »néphez tartozót«, és (római szempontból) »barbárt«, (keresztény szempontból) »pogányt«.”¹⁸ Szűcs szerint ez a prefeudális, etnoszociális alapon álló Mi-tudat élesen különbözik mind az antikvitás állam- és „nemzeteszményeitől”, mind attól az elkép-

¹⁶ Uo.

¹⁷ SZABÓ Dezső: *Nemzeti állam – politikai nemzet* = Uő.: *Az egész látóhatár*, I., 426.

¹⁸ SZŰCS: *I. m.*, Osiris–Balassi–JATE, Budapest–Szeged, 1997², 41–42.

zeléstől, amelyet az újkori német történetírás (Rankéval az élen) a barbár királyságok „romanizálásáról” alkotott.¹⁹

Tisztában vagyok vele, hogy súlyos tévedés és még súlyosabb anakronizmus volna Szabó Dezső „paraszti öntudata” és az időszámításunk szerinti első évezred barbárainak gentilis azonosságtudata között bármiféle konkrét, *történeti* kapcsolatot feltételezni. Azonban ha az identitásképzés logikáját vizsgáljuk, és figyelembe vesszük azokat a tényezőket, hogy Szabó a magyar parasztságot zárt etnikai, szociális, politikai (bár politikai képviselő és öntudat nélküli) egységként kezeli, akkor a népi identitás genealógiájában előrehaladva azt az olvasatot, amelyet eddig „népi nacionalizmusként” említettem, sokkal inkább – szigorúan metaforikus értelemben – „paraszti gentilizmusként” írhatjuk körül. S ezzel a paraszti öntudat mint modern archaizmus (és nem mint modern populizmus) képzetét elhatárolhatjuk mindazon áramlatoktól, amelyek a 20. századi német Volk és az olasz fascies-eszményében öltének testet. Amennyiben ezt, tudniillik a parasztságban (feltételezetten!) jelenlévő „törzsi identitást” szembehelyezzük mind a rendi nemzeteszménnyel, mind a romantika nacionalizmusával – ahogy a korábban bemutatott módon Szabó Dezső is megtette –, akkor az öngyarmatosítás folyamatának szempontjából igen figyelemreméltó eredményre juthatunk.

Láttuk, hogy Szabó Dezső a hazafias öntudatot történeti képződményként és – társadalmi szempontból – a polgárság sajátjaként határozza meg. Mint többször leszögeztem, Kiossev öngyarmatosítási metaforájában ez a hazafias identitás a nyugatos modernizációval szembeni ellenállás terméke. Szabó is vitatja az ilyen (öngyarmatosító) jellegű modernizáció létjogosultságát, ám az erre válaszul adott polgári nacionalizmussal is szembehelyezkedik. Megállapíthatjuk, hogy ebben az esetben a nyugatos öngyarmatosítást ellenző romantizáló nacionalizmussal szembeni ellenállásról beszélhetünk – Szabó tehát a Kiossevnél az öngyarmatosítás második racionalizációjaként fellépő irányzatok mindegyikét (a progresszivistáknak a modernizáció-olvasatot, a „civilizációs futóversenyt”, illetve a nacionalista „indián rezervátum” képzetét) egyaránt elveti.

Németh László és a mélymagyar minőség kérdései

Az öngyarmatosítás természetrajzának szempontjából azonban előbb ott kell felvennünk a fonalat, ahol a megelőző fejezet végén leraktuk. Megfogalmaztuk a kérdést: felfedezhető a népi gondolatban és a népi identitásban az a magatartás, amelyet Kiossev a nemzet elveszett lényegének kereséseként írt le? Hogy Németh László esetében erre a kérdésre választ kapjunk, az akkor és azóta is sok vitát kiváltó, *Kisebbségben* című tanulmányához kell fordulnunk.

Ezen írásában Németh nem habozik megnevezni azt, amit a nemzet elveszett lényegének szempontjából ő problémának vél: „a magyarság elveszett abban, ami annak

¹⁹ Uo., 19–20.

mondta magát, s most, amikor a történelem keresni kezdi: alig halljuk a szavát”.²⁰ Hol romlott el minden? – teszi fel a kérdést Németh. Diagnózisa szerint – Szekfű Gyulával ellentétben, akit itt a szerző Szabó Dezső mellett mint „váratlan szellemi erőt” emleget²¹ – a magyarság elvesztésének gyökerét nem a kiegyezés környékén kell keresni: Németh László figyelmét a nyelvújítás és az újkori értelemben vett, modern magyar irodalom létrejöttének korszakára fordítja. A 18. század vége és különösen a 19. század első fele ez a kor. Emlékezzünk, az öngyarmatosítás folyamata és a kelet-európai nacionalizmusok szempontjából Kiossev kiemelt jelentőséget tulajdonít – már saját hazájában, Bulgáriában is – ennek a periódusnak, a nyelvújítások és a nemzeti irodalmak megszületésének.

Németh szerint „a Bessenyeivel megindult szellemi fejlődés tele van katasztrófákkal. A történelem valósággal felszabdalta, a kívülről belerobbanó európai események íróit szét-szétszórták, természetes hajlamait túlcsigázták, majd megsemmisítették.”²² A magyar szellemet egy „kicsiny lábashoz” hasonlítja, amelyet a külső tűz és jég (Némethnél a „kívülről ráerőltetett fordulópontok”) először felforrallják, majd befagyasztyák. Kevés kétségem van afelől, hogy itt a nemzeti öntudatra ébredés traumájának allegóriájával állunk szemben. Már Kiossev is utalt erre a jelenségre, most emlékeztetnem kell az öngyarmatosítás által okozott identitásbeli és szemantikai problémára. A nyugat-európai centrumból a kelet-európai félperifériára „kiáramló” kulturális, politikai és szellemi irányzatok az öngyarmatosító kultúra számára egy születési traumával érnek fel. Az öngyarmatosító kultúra – jelen esetben a magyarság – felismeri, hogy nem tartozik az európai centrumhoz. E különállásnak ugyan nem kell szükségszerűen minőségi különbséget, „alacsonyabbrendűséget” hordoznia, ám az illető kultúra nagyon gyakran így éli meg. Miért történhet ez? A kérdés, ahogy azt Kiossev az öngyarmatosítás harmadik racionalizációjával kapcsolatban kifejti, nyelvi és jelentéstani természetű. Az öngyarmatosító kultúrának egyszerűen nincsen fogalmi készlete arra, hogy ezeket a számára új irányzatokat, jelenségeket, eszmeáramlatokat nyelvileg és fogalmilag megragadja. Különösen igaz ez a nyugati irányzatoknak a (centrumhoz mérten) periférikus kultúrákkal való összefüggésében. Annak, aki elszenved egy akaratlan kulturális kolonializációt, új fogalmi készletre van szüksége. Következő lépésben tehát egy akaratlagos önkolonializációt kell végrehajtania ahhoz, hogy egyáltalán fel tudja mérni és körül tudja írni az első lépésben bekövetkező „gyarmatosítás” következményeit. Egy öngyarmatosító kultúrában erre a – kényszerű – fogalomalkotásra szolgál a nyelvújítás és a nyugati mintára történő nemzeti irodalomszervezés.

Németh László világosan látja a problémát, amikor a „magyar feloldódás” folyamatának kezdetét – Szabó Dezsővel és Szekfű Gyulával ellentétben – nem a '67-es kiegyezésben ragadja meg: „A baj nem hatvanhéttel kezdődött, ott van az az egész kísérletben, amellyel a magyarság, mint annyi más kelet-európai nép – a német példa nyomán – önálló irodalmat és nemzetiséget akart magának teremteni. A nagy irodalmak, a görög, ófrancia, olasz, angol, spanyol, lettek mint az őserdő, anélkül, hogy abba az akaratnak

²⁰ NÉMETH László: *Kisebbségben* = Uő.: *A minőség forradalma. Kisebbségben*, II., Püski, Budapest, 1992, 843.

²¹ Uő., 845.

²² Uő.

különös belejátszása lett volna; a németet, de még inkább a miénket, csinálták, hogy legyen, s az idegent felválthassa.”²³

A *Kisebbségben* szerzője – a „magyar szellem” megőrzése szempontjából – szorosan összekapcsolja az idegenség kérdését az asszimiláció jelenségével. Németh a 19. század első felének magyar irodalmi életére vonatkozóan három kategóriát állít fel annak kifejezésére, hogy az adott alkotó mennyire állt közel az „autentikus” magyar szellemhez. Akik ezt a szellemet szerinte képviselik: a törzsökös avagy mélymagyarok. Másodikként a „jött-magyarok” csoportját állapítja meg. Különösen érdekes az a párhuzam, amelyet Németh a jozefinista és teréziánus írókkal kapcsolatban felállít. Úgy véli, hogy a jozefinisták, a modernizáció hívei a „külföldieskedők” mélymagyarok voltak, akik „szabadkőműves páholyok környékéről” érkeztek. Velük szemben álltak a teréziánusok (név szerint Dugonicsot, Gvadányit és Rajnist említi), a hazafiaskodók, a maguk „neofita nevével”, „pusztulásra ítélt rendházakból, bosszús kúriákról” kiindulva.²⁴ Németh szerint ez a jött-magyarság aztán a „német Pestbudán feloldhatatlan frigyét kötött” a „híg-magyarsággal”, a „disszimilánsokkal”. Felmerül a kérdés: ezek a némethi terminusok etnikai szempontokat, művészeti-irodalmi irányultságot avagy társadalmi pozíciót jelölnek-e? (Mindenképp érdemes megjegyezni: a modernizációt sürgető, mélymagyar, de császárpárti jozefinisták és a rendies, magyarkodó „neofita teréziánusok” szembeállítására már alapjaiban kérdőjelezi meg a sztereotipikus népi–urbánus vita értelmezését!)

A *Kisebbségben* túlságosan gyakran feszegeti az etnikai kérdést ahhoz, hogy a magyarság „szellemi kategorizálását” teljességgel elvonatkoztassuk a származási szempontoktól. A nem magyar származású „jött-magyarok” képletét nem lehet pusztán metaforaként értelmezni. Elsődlegesen azt kell megértenünk, hogy Németh László olvasatában nem arról van szó, hogy mélymagyarok azok, akik a „magyar szellemhez”, Kiossevel szólva a magyarság „elvesztett lényegéhez” valamilyen *a priori* hozzáféréssel rendelkeznek. Az egyenlet éppen fordítva működik: akik a magyar szellemhez valamilyen módon vagy akár bármilyen módon hozzáférést nyernek, ők ezáltal válnak „mélymagyarokká”. Elméletben tehát itt cselekvésből adódó következményről, nem pedig állapottal összefüggő meghatározottságról beszélünk. A helyzetet súlyosan bonyolítja, hogy Németh túlságosan determinista módon kezeli az etnikai hovatarozást, társadalmi státust és az irodalmi megközelítést, és ritkán mulasztja el felhánytorgatni az általa tárgyalt személyek „neofita nevét” vagy zsidó–német származását.

Németh László elképzelése szerint tehát a mélymagyar kultúra minőségét az határozza meg, hogy milyen kapcsolatot ápol a vidék, a falu, a föld magyarságának gondolatvilágával, érzéseivel, fogalmazási módjaival – utóbbit inkább érzelmi, mint nyelvi szempontból vizsgálva. Felületes olvasásra ez a szabói „gentilizmus”-gondolat továbbvitele. Németh azonban még tovább megy, „a mélymagyarság legyen mély európaiság, s ne vakond magyarság” – írja.²⁵ A mélymagyarság számára – ebben az esetben ugyan csak esszenciálisan – programot is ad, amely így hangzik: „mi a mélymagyarság kulturális és társadalmi feltörésétől várjuk azt a forróbb, keletibb »mély-európaiságot« amellyel az

²³ *Uo.*, 843–844.

²⁴ *Uo.*, 848–849.

²⁵ *Uo.*, 921.

európai művelődésbe nem mint Nyugatért rajongó balkániak, hanem mint új vért hozó »közbeszólók« kapcsolódhatunk be”.²⁶

A 19. századi nacionalizmussal ellentétben Németh László a „nemzet elveszett lényegét” nem a magyarság történeti múltjában találja meg. Nála a mélymagyarság, a „magyar lényeg” jelenvaló tényező. Ilyen módon nem követi a modern nacionalizmus eszkatalogikus szemléletét, tudniillik hogy a nemzet a múltban egyfajta aranykorban élt, ez az állapot azonban megszűnt, s most – a nacionalizmus szempontjából – jelen időben az új aranykor, Kiossev epés megfogalmazásában az „indián rezervátum” felé halad. Németh azonban, mint láttuk, az európai művelődésbe való „beleszólást” tűzi ki célul. Nála a „nemzeti aranykor” – ha fogalmazhatok így – nem időben horizontális, hanem szellemenben vertikális kérdés. Nem politikai, hanem filozófiai, „metapolitikai” probléma.

Bibó István és a népi identitás értékelése

A szerteágazó és sokrétű Bibó-értelmezések központi darabja nyilvánvalóan a híres *Eltorzult magyar alkat, zsákutács magyar történelem* című tanulmány. Az 1948-ban született mű gyakran hivatkozik Németh László harmincas évek folyamán kifejtett nézeteire, az aszszimiláció-kritika kivételével alapvetően egyetértő hangnemben. Mint Bibó írja, „a századforduló óta, de különösen az utolsó két évtizedben a magyar közösségi élet egyik központi kérdésévé lett az, hogy milyen a magyar alkat, milyen a magyar”.²⁷ Rámutat arra, a magyarság alkati meghasonlásának kérdése – ahogy Kiossev mondaná: „a nemzet elveszett lényegének keresése” – az elmúlt néhány évtizedben olyannyira súlyponti kérdéssé vált, hogy a magyarságra nehezedő problémák összes gyökerét arra a (vélelmezett) felismerésre vezették vissza, amely szerint a magyarság elvesztette önmagát. „Hol veszett el a magyar a magyarban?” – idézi Bibó Németh Lászlót.

Az emigráns Borbándi Gyula 1976-ban német nyelven esszémonográfiát publikált a magyar népi mozgalomról *Der ungarische Populismus* címmel. A kötettel kapcsolatban a szerző Bibó álláspontját is kikérte, aki 1978 júniusában nagy terjedelmű levélben (a továbbiakban Borbándi-levél) válaszolt. A Borbándi-levél a kései Bibó népiség szemléletének egyik legérdekesebb és legértékesebb forrása.

Ami jelen tanulmány szempontjából lényegre törő kérdés: mihez kezdjük Szabó Dezső egyenletével, miszerint a magyarság megmaradásának letéteményese, a magyarság lényege – mentalitásbeli, kulturális stb. értelemben – a magyar parasztság? Ha a népi mozgalom Magyarország politikai és társadalmi berendezkedésének alapjait ezekben a felfedezni vélt „nemzeti sajátosságokban” látná, akkor nagyon könnyen elhelyezhetnénk a népieket a passzív öngyarmatosítást – tehát az „indián rezervátumot” – óhajtok táborában. Bibó felrója Borbándinak, hogy „többször szerepel az a kifejezés a könyvben, hogy a népi mozgalom lényege a nemzeti sajátosságoknak megfelelő politikai és társa-

²⁶ Uo., 922.

²⁷ BIBÓ István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutács magyar történelem* = UÓ.: *Válogatott tanulmányok*, II., Magvető, Budapest, 1986, 571.

dalmi fejlődés elősegítése”.²⁸ Bibó ezt a feltételezést határozottan cáfolja, és kijelenti: nem emlékszik, hogy ez a fordulat a népiek szóhasználatában egyáltalán előfordult-e. A sajtójában bizonyosan nem – olyannyira, hogy a nemzeti sajátosságokra épülő politikai és társadalmi berendezkedés eszméjét kimondottan a konzervatív és a szélsőségesen nacionalista táborok frazeológiájába utalja. „A népi mozgalom nagyon nagyra értékelte a nép szellemi teljesítményeit, külön kiemelte azt, hogy a nép ezt milyen rettenetes nehéz körülmények között valósította meg, de nem tudok arról, hogy bárhol a nemzeti sajátosságot valamilyen formában cselekvési norma rangjára emelte volna” – vélekedik.²⁹

Ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy a népi mozgalomnak nem volt célja a paraszti lét addigi szellemi-kulturális állapotának fenntartása – és ezzel az öngyarmatosítás második típusának látványos és agresszív megvalósítása –, akkor felvetődik a kérdés: mire szolgáltak Szabó Dezső és Németh László a magyar alkat integritásának fenntartására irányuló kívánalmai? A Borbándi-levélben több utalást találunk egy olyan eszmeáramlati tényezőre, amelyet Bibó sommásan csak „a Szabó Dezső-i vonal”-ként emleget. A zsidósággal – és nem mellesleg a svábsággal – szembeni ilyen magatartásformát a szerző kimondottan magyar jellegű és magyarországi eredetű variációnak nevezi.³⁰ Bibó szerint a népi értelmiségiek közül ennek a szabói örökségnek a legjelesebb képviselője Németh László volt, rajta kívül pedig Féját és Kodolányit nevezi meg, ezen felül nem mulasztja el bevallani, hogy a *Kisebbségben* ez irányú állásfoglalásával ő ott és akkor teljes mértékben egyetértett.

Népi identitás és öngyarmatosítás

A fentiek tekintetében – az öngyarmatosítás jelenségét és a népi identitást vizsgálva – megállapíthatjuk, hogy bár a népi gondolatnak alapvető része az igyekezet, amelyet Kiossev a „nemzet elveszett lényegének kereséseként” ír le. Ugyanakkor az *identitásnépiség* gondolkodói Szabó Dezsőtől kezdve Németh Lászlón át Bibó Istvánig egyaránt felhívják a figyelmet – mégpedig igen élesen – azokra a következményeire, amelyek egy ilyen igyekezet sikere esetén lépnek fel. Arra a kiossevi paradoxonra utalok, amely szerint a nyugatosító, aufklérista öngyarmatosítással szemben fellépő és az „indián rezervátum” létrehozását célul kitűző igyekezet ugyanolyan – bár ellenkező előjelű – öngyarmatosított, tehát nem-autentikus állapotot eredményez. A népiek ezt a veszélyt felismerve fordulnak a parasztság felé. Láthattuk, hogy az egymáshoz feltűnően hasonló érvelési módusok mögött sokrétű szellemi, szociokulturális és etnikai szempontok húzódnak meg. Nyilvánvalóan ezek a megfontolások álltak a népi mozgalom övező viták akkori és mai keresztüzében is. A kérdésre adandó válasz, mely szerint a népi identitás sarokpontjai milyen mértékben mutatnak rokonságot – az öngyarmatosítás metaforájának szem előtt tartásával vagy e nélkül – a *politikai népiség* programjavaslataival, még várat magára.

²⁸ *Uo.*, 308.

²⁹ BIBÓ István: *Levél Borbándi Gyulához* = Uő.: *Válogatott tanulmányok*, III., Magvető, Budapest, 1986, 308.

³⁰ *Uo.*, 306.